Toponyma v krajině a možnosti jejich výzkumu

Place names in landscape and their research potential

Soňa WOJNAROVÁ | Ústav pro jazyk český AV ČR

LÁBUS, Václav – VRBÍK, Daniel (2018): *Toponyma v krajině a možnosti jejich výzkumu*. Liberec: Technická univerzita v Liberci, 234 s.

Publikace Václava Lábuse a Daniela Vrbíka vznikla jako součást projektu *Toponyma v krajině*, jehož cílem bylo shromáždit a zpracovat toponymii vybraného území a zpřístupnit ji veřejnosti prostřednictvím webové mapové aplikace. Úkolem knihy je projekt představit a ukázat, jakým způsobem lze zapojovat nástroje a metody geografických informačních systémů při výzkumu toponym, jak je tuto aplikaci možné využívat, a samozřejmě prezentování konkrétních výsledků tohoto výzkumu. Projekt, který probíhal ve spolupráci kateder českého jazyka a literatury, geografie a aplikované matematiky, výjimečným způsobem spojuje výzkum jazykového a nejazykového vztahu člověka ke krajině a zpracovává zeměpisné názvy vybraných lokalit z onomastického hlediska a za pomoci geoinformačních systémů. Snahou autorů bylo také rozšířit okruh výzkumu současné české toponymie, který se soustředí především na jazykovou stránku jmen, ale prostorovým souvislostem či komunikačnímu aspektu není věnována dostatečná pozornost (srov. David, 2016, s. 40).

Hlavním objektem výzkumu je tedy toponymie z pohledu běžných uživatelů: jak ji vnímají, vytvářejí a sdílejí a jaký je vztah lidové (živé) toponymie k toponymii standardizované. Autoři se zaměřují zároveň i na technologickou stránku výzkumu, zatraktivnění těchto možností pro laickou veřejnost a možnost interaktivního sdílení výsledků ve webové mapové aplikaci. Základem této aplikace je databáze, která zachycuje současná, zanikající i zaniklá toponyma žijící doposud v paměti místních obyvatel a postihuje tak jejich vývojovou dynamiku. Pozornost je věnována především pomístním jménům (anoikonymům), nicméně v některých případech jsou zahrnuta a zpracována i jména místní (oikonyma).

Publikace je členěna do sedmi kapitol. Úvodní kapitola je věnována představení projektu a role geografických informačních systémů při studiu lokální toponymie. Druhá kapitola se zabývá charakteristikou vybraných území, jejichž toponymie byla zpracovávána. Třetí kapitola popisuje způsob sběru a vytváření databáze toponym z daných území a jejich vizualizaci. Největší pozornost autoři věnují následujícím tématům: konceptu toponymického centra (kapitola 4), variantnosti v toponymii (kapitola 5) a jejím projevům a zdrojům, např. lidové etymologii a objektové fixaci toponym (kapitola 6). Poslední kapitola je věnována formálněsémantickým aspektům toponymie a důraz je kladen především na vztahové modely a nářeční prvky.

Kniha je přehledně a systematicky strukturována a jednotlivé části na sebe logicky navazují, což je dobře vidět v případě kapitoly 3, která představuje sběr materiálu, jenž byl založen na dotazníkových šetřeních mezi obyvateli. S tímto materiálem pak autoři pracují nejen v případě stanovování toponymických center, ale i dalších jevů, které jsou pojednávány v následujících kapitolách. Přehlednost publikace je velmi dobře podpořena graficky a k dispozici je hojný materiál k výzkumu (tabulky, grafy, mapy, zpracování slepých map respondenty apod.). Kromě ilustračních fotografií míst, která jsou probírána, jsou často využívány i historické pohlednice a mapy. To je v souladu s myšlenkou projektu o povaze toponym, která nejsou pouze slovy označujícími konkrétní místa,

ale spolu s umístěním v krajině, historií a obyvateli, kteří místo i jazykovou podobu jména ovlivňují, tvoří neoddělitelný celek.

Dané lokality byly pro pilotní výzkum vybrány záměrně, aby se zdůraznila odlišnost materiálu a především výsledků, kterých se uvedeným výzkumem lze dobrat. Ačkoliv se jedná o Liberecký kraj a obě území leží relativně blízko sebe, jsou geograficky a především historicky odlišná, což se projevuje i v jejich toponymii. Vysoké nad Jizerou (okres Semily) představuje lokalitu s přirozeným sídelním vývojem a toponymie v této oblasti je tak relativně homogenní. Její kvalitativní změny jsou velmi pozvolné, patrné jsou především změny kvantitativní, které souvisí s odlivem obyvatel. Lučany nad Nisou (okres Jablonec nad Nisou) jsou lokalitou, kde bylo německé obyvatelstvo po válce odsunuto a toponymický systém se zde výrazně změnil, protože se původní německá toponyma přestala naráz z ideologických důvodů používat a za účelem orientace bylo nutné vytvořit jiná. V této lokalitě je však lidový orientační systém obce stále tvořen velkým počtem nestandardizovaných jmen vycházejících především z původního německého systému.

Sběr materiálu (excerpce, následné ověřování znalosti jmen prostřednictvím dotazníků a získávání nestandardizovaných, popř. kartograficky či jinak nezachycených jmen) byl realizován prostřednictvím diplomových úkolů studentů. Využity při něm byly i soupisy pomístních jmen na území Čech (oddělení onomastiky ÚJČ AV ČR), které zachycují stav toponymie těchto oblastí v 60. a 70. letech 20. století. Pro katastr Vysoké nad Jizerou bylo z různých zdrojů vyexcerpováno a databázově zpracováno 166 objektů a k nim 351 variant pojmenování a pro katastr Lučany nad Nisou to bylo 127 objektů a 298 variant, což svědčí o významu variantnosti pojmenování, se kterou se autoři dále zabývají. Toponyma a s nimi související informace jazykové i nejazykové povahy byly zpracovány v elektronické databázi. Každý katastr má vlastní veřejně přístupnou interaktivní webovou aplikaci. Tyto aplikace jsou dostupné online na internetové adrese <http://mapy.fp.tul.cz/toponyma> (v současnosti je tam k dispozici také aplikace pro Nové Město pod Smrkem). Knížka nabízí velmi podrobné a jasné vysvětlení, jak zpracování dat a vytváření databáze probíhalo, což je doprovázeno i ilustračními screenshoty přímo z webových aplikací. Prostřednictvím aplikací jsou data a onomasticky, geograficky či kulturně-historicky relevantní informace vizualizovány. Uváděny jsou například variantní názvy, počet uživatelů, zdroj, etymologie, vztahové modely, nářeční prvky, nebo případné poznámky o ekvivalentních výkladech a lidové etymologii. Data je možné vizualizovat souhrnně i jednotlivě, podle nastavení parametrů a filtrů v atributových tabulkách. Tyto interaktivní aplikace jsou uživatelsky přátelské a intuitivní. Běžné laické veřejnosti umožňují základní přehled o výskytu jmen a případné zjištění dalších informací (např. kulturně-historické, etymologické apod.). Odborná veřejnost pak tyto aplikace může využívat jako databázi a pomocí filtrů si nastavit parametry pro dohledání konkrétních informací. Nastavení (dostupnost) filtrů se mění podle toho, jaké atributy jsou u jmen uvedeny, což může být matoucí, protože příklady v knize jsou pouze u toponym, která mají více atributů, a nastavení filtrů je u nich proto jiné. Na druhou stranu odlišné chování atributové tabulky má svoji logiku, a pokud uživatel s danou aplikací chvíli pracuje, brzy zjistí, jakým způsobem lze požadované informace s pomocí aplikace najít. Kromě aplikací jsou na uvedených webových stránkách dostupné pro dané lokality i tzv. příběhové mapy, které představují propojení geoinformačních systémů a multimediálního obsahu (dobové fotografie, mapy, doprovodné texty s příběhy vybraných míst), které velmi poutavě na několika vybraných toponymech zachycují vývoj obou oblastí. Příběhové mapy jsou ještě více než samotné aplikace svou vizuální atraktivitou zacíleny na širokou veřejnost, mají však velký vlastivědný přínos nejen pro svoji informativnost, ale především z hlediska zaujetí a rozšíření zájmu o danou lokalitu a její toponymii.

Za velmi přínosnou považuji část popisující způsoby získávání dat, kde autoři kriticky hodnotí jejich výhody a nevýhody. Sběr dat za účelem stanovení aktuálního vztahu obyvatel k toponymům v dané lokalitě, tedy jejich aktivní či pasivní znalosti, byl prováděn na základě dotazníkového šetření. Tento způsob získávání dat však, jak autoři uvádějí, může zkreslovat autenticitu výsledků, protože respondenti mají tendenci užívat zdánlivě správnou („standardizovaně" znějící) formu toponyma, která však nemusí být vůbec používána. Autoři tedy navrhují sběr dat tohoto typu kombinovat s rozhovory. Jako druhou možnost sběru toponym uvádějí zapojení širší veřejnosti, aby data do aplikace doplňovala sama. Tato metoda crowdsourcingu však opět může být problematická kvůli validitě a autentičnosti a současná verze webové aplikace *Toponyma v krajině* ji nevyužívá, nicméně se do budoucna s tímto způsobem sběru dat a zapojením veřejnosti počítá. Na datech získávaných od veřejnosti a zaznamenávání aktuálního stavu toponym z pohledu uživatelů je založen i portál *Názvy míst* (viz <http://www.nazvymist.cz>), který vznikl jako jeden z výstupů projektu Ostravské univerzity *Místa paměti – názvy míst jako kulturní dědictví*. Projekt probíhal v roce 2011 až 2014 a v současné době (květen 2019) je na mapách portálu zaznamenáno cca 4 000 toponym (přibližně 90 % těchto toponym je na území Moravy a Slezska). Rozdíl mezi tímto portálem a aplikacemi *Toponyma v krajině* spočívá v tom, že v případě aplikací *Toponyma v krajině* se data poskytnutá veřejností mohou dále vyhodnocovat, kdežto portál *Názvy míst* v interaktivní mapě pouze zaznamenává jméno objektu a informace o něm (včetně starých map, fotografií, příběhů a výkladů apod.), pokud jsou uvedeny, nicméně jejich další zpracování a vyhodnocování není (v tomto rozhraní) možné.

Při výzkumu vztahu obyvatel k toponymům pracují autoři s konceptem toponymického centra (srov. David – Mácha, 2014; Krško, 2016a), kam zařazují objekty, které slouží jako nejdůležitější prostorové orientátory, a jsou proto přítomny v každodenním aktivním užití (téměř) všech obyvatel dané lokality, a to především v mluvené komunikaci, takže tato jména jsou často neoficiální a nestandardizovaná. Méně užívaná toponyma (respektive varianty standardizovaných toponym), která mohou být známá pouze určitým skupinám, patří k toponymické periferii. Toponymické centrum i periferie se s časem a v závislosti na obyvatelstvu proměňují.

Právě proměnlivosti a variantnosti toponym věnují autoři velký prostor a čerpají z výzkumu na Slovensku (srov. koncepty onymická scéna a onymická situace, kterými se zabývali V. Blanár (1996), M. Majtán (1996); nejaktuálněji koncept toponymického prostoru ve výzkumu J. Krška (2016a; 2016b)). Pokud má objekt více pojmenování, hovoří autoři o variantní řadě, kterou označují jako toponymické paradigma, např. *Tomášovy vrchy* jako standardizovaná forma (invariant) s variantami *Tomášovy vrcha* / *Tomáškovy vrchy* / *Tomášovo návrší* / *Sklenařický vrch* / *Glasersdorfer Berg*. Příčinou variantnosti u toponym v daných lokalitách může být dvoujazyčnost (jména pak mohou být formálně adaptovaná, překladová nebo utvořená samostatně), lidová etymologie nebo záměrné změny pojmenování, např. z ideologických důvodů (*Seibthübel* > *Seibtův vrch* > *Slovanka*). Zajímavé je zjištění, že se v daných výzkumných oblastech mohou toponymická paradigmata lišit, což má opět své historické a jazykové důvody. Na Lučansku je toto toponymické paradigma zpravidla tříčlenné: původně německé jméno a dvě paralelní počeštěná, přičemž jedno je chybné (nesprávně označující posesivní motivaci) a druhé je správný překladový tvar (např. *Haselgrund* / *Lískovo* / *Lískový důl*). Důvody vzniku variantních jmen mohou být podle autorů jazykověekonomické, sociální, kodifikační, nářeční, okazionální, expresivní či substituční (např. motivované ideologicky hlavně po válce a v 50. letech 20. století). Z výzkumu autorů také vyplývá, že nejvíce variant vzniká u dominantních jmen, která tvoří toponymické centrum a jsou komunikačně nejvíce

zatížená, a také že variantami pojmenování bývají nezřídka předložkové konstrukce, které jsou v běžné komunikaci častější.

Varianty toponym jsou užívány vždy jen na určitém území, oproti tomu standardizovaná toponyma jsou určena pro komunikační makroprostor a odpovídají pravidlům obecné češtiny. Podle autorů je výhodou standardizace toponymie to, že konzervuje starší stav a „[u]možňuje tak do jisté míry orientaci napříč časem, a tím vlastně uchovává historickou paměť krajiny" (s. 74). Může se však stát, že jméno podle map nebo databází existuje, ale při terénním výzkumu se ukáže, že nemá žádného aktivního uživatele. Podle autorů by tak standardizovaná toponymie měla vycházet z té skutečně užívané.

Část výzkumu byla věnována vztahu jména k pojmenovávanému objektu (prostorová lokalizace toponym), která souvisí s fixací toponym v představě uživatele. Ten si tak vytváří mentální mapu reálného prostoru, jedná se však o individuální objektovou fixaci, která se mezi uživateli může výrazně odlišovat, stejně jako asociace, které v nich místo vzbuzuje. Toto prostorové spojení jména s objektem i asociace, které vyvolává, jsou součástí propriálního obsahu jména (srov. Šrámek, 1999, s. 21), nicméně obojí může být do určité míry proměnlivé. Pro funkční komunikaci však musí tyto individuální fixace být u různých jedinců shodné alespoň v základních obrysech. Tento konsenzus nazývají autoři jádro objektové fixace. Na základě výzkumu, kdy respondenti zaznamenávali toponyma do slepých map (v papírové podobě, nebo v aplikaci na tabletu), je zřejmé, že dochází k překryvu, nicméně každý respondent dané toponymum vnímá do určité míry odlišně. Autoři sami poznamenávají, že při vyhodnocování výsledků se ukázaly nedostatky vycházející z pojetí tohoto výzkumu. Jednalo se o počet a kvalitu testovaných toponymických objektů (v souvislosti s toponymickým centrem a periferií) a také počet respondentů a jejich obeznámenost s danou lokalitou. Tato reflexe je rozhodně přínosná v případě provádění podobných výzkumů v jiných oblastech.

Publikace a celý projekt *Toponyma v krajině* rozhodně představuje pro další výzkum velký potenciál. Kombinace technologií a přístupů je inovativní tím, jaké další (především socioonomastické) aspekty v užívání toponym umožňují zaznamenat. Kontinuum těch, kterým je kniha (a aplikace) určena, je široké. Není to ovšem na úkor kvality zpracování, které je velmi precizní (popisy sběru dat a jeho kritické zhodnocení, prezentace výsledků i po grafické stránce, což velmi ulehčuje porozumění, apod.). Ačkoliv je tedy publikace určena odborné veřejnosti, může oslovit i laické čtenáře, a i když ti z ní nevyužijí všechno, může zvýšit jejich povědomí a zájem o toponyma a případně i o jejich sběr a aktuální participaci na něm. Pro odbornou veřejnost ukazuje nové možnosti výzkumu, sběru dat, jejich zpracování a interpretace. Publikace ani projekt nejsou konečným výsledkem, ale počáteční fází výzkumu, který se zaměřuje na komplexní zhodnocení toponym v komunikaci a vztahu člověka k místu.

LITERATURA

Blanár, Vincent (1996): *Teória vlastného mena: Status, organizácia a fungovanie v spoločenskej komunikácii*. Bratislava: Veda.

David, Jaroslav (2016): Toponymie městského prostoru v kontextu mezioborovosti české onomastiky – kritické poznámky a perspektiva dalšího výzkumu. *Studie z aplikované lingvistiky / Studies in Applied Linguistics*, 6(1), s. 39–54.

David, Jaroslav – Mácha, Přemysl (2014): *Názvy míst: Paměť, identita, kulturní dědictví*. Brno: Host – Ostrava: Ostravská univerzita v Ostravě.

Krško, Jaromír (2016a): *Všeobecnolingvistické aspekty onymie (Z problematiky onymického komunikačného registra)*. Banská Bystrica: Belianum.
Krško, Jaromír (2016b): Vzťah pojmu jazyková krajina voči toponymickej scéne a toponymickému priestranstvu. In: Jaroslav David (ed.), *Toponyma: Kulturní dědictví a paměť míst*. Ostrava: Ostravská univerzita, Filozofická fakulta.
Majtán, Milan (1996): *Z lexiky slovenskej toponymie*. Bratislava: Veda.
Šrámek, Rudolf (1999): *Úvod do obecné onomastiky*. Brno: Masarykova univerzita.

Ústav pro jazyk český AV ČR
Valentinská 91/1, 116 46 Praha 1
s.wojnarova@ujc.cas.cz

K novému popisu staročeské apelativní deklinace

On the new description of Old Czech common noun declension

Olga NAVRÁTILOVÁ | Ústav českého jazyka FF MU

Synková, Pavlína (2017): *Popis staročeské apelativní deklinace (se zřetelem k automatické morfologické analýze textů Staročeské textové banky)*. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, 461 s.

Pavlína Synková, odborná asistentka Ústavu českého jazyka a teorie komunikace FF UK a současně Ústavu formální a aplikované lingvistiky MFF UK, vydala v roce 2017 svou první monografii *Popis staročeské apelativní deklinace (se zřetelem k automatické morfologické analýze textů Staročeské textové banky)*, jež je současně její publikovanou disertační prací.

Monografie Pavlíny Synkové překvapí již pouhým rozsahem, který je přinejmenším pozoruhodný, zvláště pokud vezmeme v úvahu, že předložená práce čítající cca 460 stran reprezentuje pouze první a druhou část celé práce, třetí a čtvrtá část jsou uzpůsobeny jako elektronické přílohy dostupné z internetové adresy <http://bit.ly/ridics-dm-book>.

Jak napovídá samotný název, monografie Pavlíny Synkové je věnována deskripci apelativní deklinace ve staré češtině, konkrétně v období od vzniku prvních souvislých česky psaných textů, tj. přibližně kolem roku 1300, do konce 15. století. Autorčiným hlavním záměrem je vytvořit kvalitní lingvistický podklad pro následnou (plánovanou) automatickou morfologickou analýzu staré češtiny (tj. umožnit, aby na základě tvarotvorných základů a koncovek bylo možno vygenerovat kompletní paradigma lexému a na základě těchto vygenerovaných forem pak přiřazovat lemmata a morfologické informace k tokenům v textech staré češtiny). Důvod budování této „lingvistické